

Ազգային վառ յայտերով եւ գեղեցիկ զգացման ներքերով լինեն Բովճաննիւնեանի բանաստեղծութիւնները: Եւ մենք կարգալով գեղարուեստական պատկերացումներով չհամարձակույնք զանաստեղծութիւնները՝ մեր սրտին շատ մտն ենք նրանց ընդունում: Եւ նրանց պլանները տպագրութեան տակ կարծես թաքմանայով երեսասրբանուժ ենք:

Արդ՛ չհետեւ Տրապարակի վայր մեր առաջն եւ դրած բանաստեղծի ԳՅԺ Ժողովածու, որ ներկայացնում է նրա Տաւադարեան բանաստեղծութիւնները: Մենք այժմ վաստակութեամբ կարող ենք գնահատութիւնը որակել եւ իսկապէս բնորոշել բանաստեղծի գեղերը: Սէրը վեհութեամբ աշակերտ եւ վրաս արուեստը եւ գրչայմուցքը երգող բնաշնորհ բանաստեղծ է Բովճաննիւնեանը: Այս, նա վշտի եւ սիրոյ երգիչ է Սեբաստ Եւստակիոսի նման՝ բառի բուն նշանակութեամբ, իսկ Տայրիւնասիրական մեղեդիներ հնչեցնելու մէջ մի Սեբաստիւնացի: Նրա բանականութեան արուեստը գողտրութեան եւ նրբին երաժշտական ներգաշնակութեան է հասարած եւ որ գիտաւորն է նրա յառաջադիմական ազատամիտ ուղիւնաւորողութեանը տանում է մեզ գաղափարական լուսամտին աշխարհ, տանջուող մարդկութեան ազատասեռ ձգտումների բովարտող, ներշնչելով մեր մէջ սիրոյ եւ եղբայրութեան, լուսոյ եւ ազատութեան սիրգրունդներ՝ վեհմտայն վշտերով ու տանջանքներով սոսքորուած:

Բարոյական պարտք ենք համարում անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելու Բագրեմի՝ Վուլտուրական Միութեան ընկերութեանը, որ ձեռնամուխ լինելով բանաստեղծի վերջին Տրապարակութիւնը ազատաց փոշու տակից եւ կորստի ձանկերոյ այդ թանկագին գանձերը՝ զուտ բանաստեղծական:

Տոպալյան.

ԳՐԻՌՈՒ ԱՆԱՍՏԱՆԻՍ

Պ Ա Յ Մ Ա Վ Ա Ն

ԿՐԻՐՈՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ

ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՅՎՐԾՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՐԻՐՈՆԻ ԿՆՏՐՈՒՄԸ

Քառասունամյա շրջան Հայոց կնիք. Պատմութեան 874—810:

(Հարձակութիւն)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը

Վերջին գործունէութիւնն է վերստին խոստովանելու ինչպէս եւ գր. Մեծի թողութիւնն ու կրթութիւնը:

Աւտանտ (Բ, 4) կրօնական տեսակետով վրայն կանառած է կրթութեան գործունէութիւնը, զոր կը պատմէ այսպէս. Երբժամ «Եհաս Վերսնի վե-

ճակ իւրոյ իշխանութեանն եւ ի քաղաքն իւրեանց որ կոչի Մեջիթայ, ժողովէ առ ինքն զեպիսկոպոստունն հանդերձ լաւօք աշխարհին եւ զիշխանս եւ զնախարարս, եւ նուաճէ նոցա հանդերձ առ հասարակ զամենայն աշխարհն ընդ իւրով իշխանութեամբ»: Այս ընդհանուր խօսքերէն սակայն դժուարին է որոշ բան մ'եղբայրանել:

Արաստան խոսութեան մէջ էր, երբ կրկնց կրեւին հայրենի հողին վրայ, թէ ինչ պատճառաւ, կարելի չէ ճշգրիտ ըսել: Բայց կը յառջի խաղաղել. շնորհիւ արքայից արքայի՛ ճարտար թ. ի տուած առանձնաշնորհութեանց եւ ճոխութեան: Այս մասին մեր տեղեկութիւնն կը քաղուի ինքնին կրեւինի արքայից արքայի՛, ուր Սեբաստայ այսպէս կը նկարագրէ. «Վասն որոյ է ինչ որ այժմ եղև հասկաւորութիւն ի մերում աշխարհս, որ մինչեւ յարքայից արքայ եհաս. եւ արքայից արքայ բարբարութեամբ արար զիս աշխարհարմայ, եւ վասն եկեղեցեաց եւ հաստայ եւ ընդ միւսանս խաղաղութիւն ունելոյ պատուէր ի վերայ արար. եւ յորժամ բարեառ յաշխարհ եկաք, ի մեր ձեռն Աստուած զՏաւադարեանութիւնն զայն եքարձ ի միւլոյ», եւ «բարբարութիւնն իմաստն քիչ վերջը կը պարզէ. «գի ազոհի՛ ք» ինչ հասեալ է ի տեւրանց վասն իւրեանց բարբարութեան»: Գո՛ժախտաբար ստով ալ մութ կը թնայ զեռ իրողութիւնը, որուն լուսարարութիւնն այնպէս հետաքրքրական է: Այլուստ (Թուոյի կրթութիւնն — Մէր. 167) որչափ կ'երեւայ այս «բարբարութիւնը» կը հայն նաեւ մասնաւորապէս կ'ընդհանրէ անձին. վասն զի իշխելով խոսրովու Վրաց շնորհած «բարբարութիւնն» ներք կը յաւելու «եւ բարի անձինս իոյ» լուսազոյն քան զամենայն ընկերաց իմոց»: Այս առանձնորհութիւնը սակայն դժուարին է հաստատել թէ երբ ընդունեցաւ կրեւին. յամենայն դէպս 598—607 թ. մէջերը: Մտադրութեամբ կարգալով իշխան տողերն, կը տեսնուի նաեւ թէ կրեւին Վրաց իրեն խաղաղելու համար անձամբ ներկայացած ալ է խոսրովու եւ այնպէս յաշխարհեամք ի գլուխ հանած ամենայն ինչ:

կրեւին իւր առ Սեբաստ թղթին մէջ ակնարկած «Տաւադարեանութեամբ» մասամբ իւր կը յարբերէ «Խոստովանութեան» ներքոյ ինչորոշ ի վերս, զոր այնպէս ուժգնութեամբ ջանաց լուծել:

1 Հմմտ. Հատր. 1907, էջ 347—350:

2 Գեղեթ թղթաց էջ 170:

3 Ազոհի կամ Ազոհից, զոր կը գործածէ հաս կրեւին եւ այլու կը գրէ առ Սեբաստ. «Ազոհից ձեր եւ վաստարութիւն» (Գեղեթ թղթ. 171), այլուստ անձնօժիթ է կրեւին թէ պարսկական է ծագումը. Հմմտ. պարսկ. azadeskari, ազաս. ինքնիշխան. հմմտիչ կը թուուի ապր «աշխարհարմակը», զոր կը գործածէ կրեւին (Հմմտ. եւ Սեբաստայի արքայ բարբարութեամբ արար եւ գնը յաշխարհարմակ հաստայ եւ եկեղեցեաց կարգի աւելագոյն պատուէր ի վերայ արար, զի ընդ միւսանս խաղաղութիւն եղցի բանակ էր ինչ որ լուս... անք էջ 118) — Այս ազոհի կամ յարկին արգետք Եւրոպայի Եկեղեցւոյն առ Վերջանէս թղթին մէջ կրեւինի համար ըստ անձերը. «Թեպէս եւ ի ժամուս ի ստոր մեծութեան կրեւն զիս ինչ յարուցեալ...» (անք էջ 193):

Այս ուրիշ շատ կողմանէ նշանակալից՝ բայց ցայսօր ոչ բաւականութեամբ պարզաբան խնդիրը կարեւոր է ընդարձակօրէն աւելուլ չոսի նկատի:

Հիներն խոսիլի կ'անուանէին Պարսկաստանի Տրիսթիային կողմն տարածուած խոսեալով երկրին բնակիչներն: Քրիստոնէայ կենդանուն հետեւ այս երկիրը, թէ եւ Գ. գարննի ի վեր մտա կրցաւ գտնել քրիստոնէութիւնն, բայց երկրին արտաքոյ կարգի օտարազէն ազգեցութեանց ենթակայ ըլլալուն, բնակչութիւնն եղած է միշտ անՏարմար բարուք, խաբքայ եւ սնահաւատ, որով շրջակայ քրիստոնէաներէն նկատուած են միշտ արՏամարՏահօք, իբրեւ այսնդաւոր են: Այնպէս որ Ե. գարու վերջերն Ղ. Փարպեցի խօսելով Ղեւոնդեանց պատմութեան մէջ գեր կատարող խուժիկի վրայ կը գրէր. "զոր անուանել յայտ՝ Տեաէ խուժիկի Ծանրանամ" (էջ 104):

Վաճառականութեամբ կը պարապէին ընդհանրապէս. եւ այս արուեստով կը յաճախէին ստակ Պարսկաստանի, Հայաստանի եւ Արաստանի շահաստաններն, կ'ընդգելանային նաեւ այս երկիրներու լեզուներն: Արդէն երանելի խուժիկին Փարպեցոյ թով այլօրինակ մէկն էր. "բառ օրինի վաճառականութեան շատ անգամ ճանապարհորդեալ եւ ի Հայոց, որ եւ զեղեւ Տայեթն խօսից քաջ տեղեկարար գիտէր" (էջ 94):

Խուժիկները Ջ. եւ Ե. գարուց Հայ մասեւորաց թով առ հասարակ գաւառութեամբ "Նեադական" կը ներկայանան, թէ եւ զաւանած վարդապետութիւնն կարի պոլազգի ի նկարագրուի, քան որ էր Ե. գարու Նեստորի վարդապետութիւնը: "Նեստորական" յորջորդումս յառաջացած է ապահովապէս Ջ. գարուն մերիներու թով տարածուած այն կարծիքէն, թէ Նեստոր Փոքր Թեոզական այս կողմեր արտօրուած է կարծիք մը, որ իւր բողոքովն անհիմն ըլլալուն հանդերձ արձագանգ գտած է Ներսէս Բ. Աշտարակեցոյ, Յովհ. Բ. Գաբրիելեցոյ թղթերու: Եւ կայսերաց գրոց մէջ: Յիբականին սակայն "Նեստորական" անուան ներքեւ իմացած անբիշտ մասնէրցիները¹, ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի Ներ-

սէս Բ. ի թղթէն եւ կիր. Գանձակեցիէն (էջ 29), Պարսկաստանի Տրիսթիային կողմերն արդեամբ պատարանուեցան Մանիկ Տեաէնոք Գ. վարէնի ի վեր, որոնք վարակեցին իրենց ամբարջնա վարդապետութեամբ բովանդակ այն կողմերն եւ խուժաստանը: Խուժիկներն վաճառականութեան պատարակաւ զեղեցիելով այս եւ այլ քաղաքներ հաստատեցին իրենց "ժողովարան"ներ եւ նաեւ քրիստոնէաներէն արացին իրենց պանդոյն մարդիկ: Ջ. գարու առակին կիսուն այս սնով մտան նաեւ Հայաստան, յատկապէս Գուրնի եւ հաստատեցին հոն իրենց ժողովարանը: զոր զեղեցիել եւ մանր կը պատմէ Ներսէս Աշտարակեցի իւր թղթերուն մէջ այսպէս. "... վասն շար աշակողին խուժկաց Նեստորականաց, զորս նպովեաց սուրբ Հոգին ի ձեռն սրբոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց... (երկր Տիեզ. Միւսեղ գոտաց), որոց անձեւալ զՆեստոր կեցցին ի բաց ընկեցին, արարեալ զնոս հալածական յաւտար աշխարհ ի կողմանս Կճեացոց, զորս երթեալ խմբերեաց շարագիւտ արուեստի իւրով զգրիս նոցա" արարեալ զնոս փշաբերս եւ խաւարաբնակս, յոր ըմբռնեցան եւ կողմանքն խուժաստանի, յորոց օմանք հասեալ յառաջագոյն յայտարար մեր, վաճառաւաճութեամբ կեցին ընդ հարսն մեր եւ ընդ մեզ, միաբանութեամբ ի մեր եկեղեցոյ խոստովանելով զնիքեանս միահաւատ ընդ մեզ, իւր ի տանն եւ յեւթներորդ ամի խորոված արքայից արզայի, ի մարպպանութեանն Նիհորականայ, արարին իմն շինած յանուն Մանածրճի Ռաժիկի²... եւ ապա անուանեցին զնոս խեղժոյժ պղծութեան իւրեանց: Աճին եւ վարդապետս՝ առաւելորդ կորստանս իրքեանց, որս եկեալ ձեռնարկեցին զապակաւութիւն իւրեանց բերելով ի սուրբ եւ ի ճշմարիտ հաւատ մեր. եւ պատրեցին ի ժողովրդականաց աղիտեաց զարս եւ զկանայս 1. հարբողիք հաւատայ յարտազուժեանս ապովից նոցա.

Հմտ. եւ Ե. Օմեղեցոյ Շրթիք Գառլի. ճառ ուր յայտնապէս նորոնցուած են երկու անուանքս:

1 Ստուգութիւն կ'անուան սակե Մեք. Մարտիկի խօսքերն, որ Յուստինիանոս Բ. ի (հմա Ա. Բ. 527-565) որով եղած Տրիսթիաներ թուելով կը գրէ թէ Բորբորիանոք, այս է Մանիկեցիք Պարսկաստանն փառուելով Հայաստան եկան, եւ հոն սրբ եւ կանայք կրօնաւորականս եւ զցեաներ հազած քրիստոնէայ կը կոչեաւորէին: մինչեւ ի ծանակ ամեն պղծութիւն կը գործէին. Հմտ. Ed. Chabot I, p. 248-249.

2 548ի ժամերն կ'իկնայ Ս. Յիզկիարիսի նահատակութիւնը ի Գուրն, որուն հետ ինչ Տանուր խուժիկի նեստորականներն մին էր "Կ իւղեղիս, խուժկաց Վարդ եւ վկայար. Բ. 129.

3 Հմտ. Գ. Յերմարիան, Գրիգոր Մանածրճի Ռաժիկի Միհրան տահօք. Վազարշապատ, 1902, 89 էջ 26: Մտադրութեան արժանի է որ Մանածրճի խուժիկի նեստորական մկայ մը կը թուի, որով մասնաւորապէս յարգութեան արժանացած է Հմտ. էջ 16:

4 Ի թղթիկին մեղադրութեան ա եպիսկոպոսունն կը գրէ Ներսէս. "Կան անձեւալ խուժկաց Նեստորականաց, որ ենեղ ընկեցան յայտարարս մերս՝ պատմաւաճ վաճառաւաճութեան, եւ այժմ Տրիսթիայ արջանի անձնարք արուեստի իւրեանց ցոգիս մեր արքեպիս. մինչեւ իւրեանց պղծութեան հաւատայ առաւելորդ վրայդողոտ անձեւալ Գիբե Ռալ. 70:

1 Բարգէն կաթողիկոս մկայ ճանչցաւ Արդիշիան խուժիկի եւ իւր ընկեցիները "ուղղափառ". Հմտ. Գիբե Ռալ. 47:

2 Գիբե Ռալ. 70, 72, 79:

3 Անանուս Ժամանակագրութիւն, էջ 60, "Հալածական արարին զՆեստոր ի կողմանս Կճեացոց, որոց յարցեալ ի խուժաստան յարեւելոց (sic): եւ էջ 63. "Եւ հրամանս թագաւորն զարնուցանել զՆեստոր, զի կենդանի էր ի կողմանս խուժաստանի":

4 Չայս կարեւի ըլլայ թերեւս մեկնել Հիշոսանց կրթի մէջ Մանիկեցոց վերաբուած վարդապետութեան Նեստորի մորթութեան հետ ունեցած ածերէն. "Մանիկեցիք. որոս Մանիկ պարսկե աշակերտ էին եւ պաշտնն զարգային եւ զուսն եւ զաստեղ: Եւ երբուն յարեալն եւ ասն. լուսիկ արեւի քաղաքի, լի եւ տեղեքոք: Ձի Քրիստոս զարեպակն խոստովանին եւ զուսեղ երկրպապանն եւ զքրիստոս կրօնի իրեւել եւ ի յալեալ ոչ ընդունին: Երկու իշխանութիւն (ձրջի) ասն՝ շար եւ բարի եւ զձեն կասին Հայհայնն: (Հրո. Յոսեփ) էջ 127-128):

2. ասնել հայ ընծայի ի տեղի անաւրեհութեան նոցա. 3. քնդունել ի ձեռայ նոցա հաղորդութիւն իրբն յուխան նուիրաց Պաւղիկեաց: 4. յանգնեցան աւլ զեւրեանց ընչազիր կնիք անկնիք մանկանց ժողովոցեան մերջ՝ առ ի ձեռանել նոցա ստանաց մըտաութեան գմհն յաւիտեական: և 5. զգոցս եւ զպոսնիկս եւ զայլ զնասակարս, զոր մք արտաքոյ եկեղեցւոյ ևւ աւհնութեան աւնեւք եւ շհամարեաք արժանի սրբոյ հաղորդութեանն, երբայն առ նոսս եւ նոքս քնդունէին յիւրեանց ի պիղծ եւ յանարէն աւհնութիւնն եւ հաղորդութիւն ժողովարանին՝ հակառակ մեզ: Զայս աղետ հոգեւոր տեսանելով ի նոցանէն, հասաք՝ թէ էպետ եւ անագան, ի վերայ պատճառոց ստու թեան նոցա, զի կեղծաւորութեան ունելով գաւտն քրիստոսութեան եւ ուրանան զճշմարտութիւնն: Իսկ մեր ոչ կարացեալ համբերել այսպիսի շար գործոց նոցա, համարէն ամենեքեան արարաք զգիրս զայս... շամբեալ աւերացք զտեղի ապուհէն անաւրեհութեան նոցա, եւ բարկաք ի մէջ զիշխարայնին զայն խաւար՝:

Ներսէս Բ. որչափ ալ ջանաց արմատախիչ ընել ասոնց հետքս Հայաստանէն սահմանելով ամենեւիբ մի վիճել ընդ նոսս հակառակութեամբ, այլ հեռանալ ի նոցանէն արգարեւ որպէս ի թշնամեալ քրիստոսի Աստուծոյ, եւ կարգաւով նոցով այն ամենուն վրայ որ «խորհրդի բարեւ եւ կամ՝ գործով հաւանել երբեք միասնազամ շինութեան քանդման աւերեցելովն միաբանեալ Նեստորիանոսաց», ենն, այսու հանգրծել շաջողեցաւ բողոքոսի հետապաղով ընել, որոնք Ը. դարուն եւ ընդ անկիւն մը յերեւան ելան կրիկն: այս մասին կը գրէ Յովհ. Օձնեցի իւր Ը-րդէմ Պոպուկեան ճառին մէջ. «... նախկին մտնեալութեան պայմանեցութեան խեղճարեք, որք խրատեալք եւ ոչ իմաստասեղալք ի Ներսիսէ (Բ. Աշտարակեցւոյ) կաթողիկոսէ զինի նորա մահուանն խուսեալք շուրջ ան զոգեցան յարտառ ուրեք աշխարհիս մերջ»:

Եւ ապա ժԼ — ժԲ դարոց մէջ Մագիստրոսի՝ եւ Ներսէս Ընորհալույ ժամանակ «Արեւորդեաց անուան տակ:

Ինչպէս Հայաստան նախ ի Իուսին, նոյնպէս Արատան առաջին անգամ Յփոզիս շահաստանին մէջ հաստատած էին խուժիկներ ժողովարան.

«Զ. դարուն, կը գրէ կառուէն, մւրց եկեղեցին
 « Իսխա վարանութեան Հայոց աշտարակն եւն. Գիրք ԹԽ. էջ 72-73. — Նոյնի մեք եւ այլ որոշումներ այս մասին տես անդ. էջ 76-77: «Որոշում Նեստորիանոսեան ի սրբոյ եկեղեցւոյ»:
 2 Մատենադար. 39:

3 Մատենադարութեան արժանի է որ Մագիստրոս Երեւորդոց ծագման համար կը գրէ. «ԱՏա եւ այլ ոմանք է Զրաբար Նոբե, Նոբ գաղտնիսն եւ այժմ է նոցանոց գնելով Արեւիստապոլսոյ. զոր Արեւորդին անուանին եւ աՏա են յայգմ գաւտակ (ի Միջագետ) քաղաք, եւ իրեանք քրիստոսեայց զիջեանս յարանալե կոչն: Բայց թէ որպիսի մարտութեամբ եւ անաստութեամբ վարին, շիտեմք: զի ոչ եւ անտեղեակս: Թաղիկ աւ կաթողիկոս Լուսինոյ. համեմ. 1896. ԱՆ. էջ 13 Ի հարկի հոս «Զարգաշա մեզ, թարարութիւնն ընդհանուր պետք է անուել, իրեն ակնարկուած ասոնց պարսկական ծագումը:

կրեց անաւան աղբեցութիւն Ասորիներէն: Ասորի քարոզիչները մեծ ապաստան ստացան Նեստորիանոսի կենաց վերածնութեան, սակայն նոսն Մանիքեցի քարոզիչներ ժուս գտան ի Ախր Ասորիքէն, եւ իրենց աղանդն արտածելու համար ժողովարան մը հաստատեցին: Տան: Արեւիկնք սակայն շարաշար հալածութեան, թէեւ իրենց գնառարկեան գրութիւններն ձգեցին հոն եւ այսու ոչ սակաւ զնաս հասցուցին՝, Գժբախտաբար անյայտ է մեզ կառուէնի ապիւրն վերջին տարեբա համար:

Թէ ինչ մասուններ եւ երբ թարգմանութեան կը լուսն. սակայն կարելի է ամբողջացնել տեղեկութիւն Սամ. Անեցւոյ (էջ 76-77) եւ կիր. Գանձակեցւոյ (էջ 2:): Պատմագրութիւններէ, որոնք կը պատմեն թէ «Ի ժ ամի Տեառն Արարհամարա» կամ բոս Մատուէի՝ վերջական 590 եւ Հայոց Աէ Թուին «եկին ի Հայս ասորիք ոմանք արք ջալբարանք եւ կամեկն սերմանել զաղանդն Նեստորի, եւ նոցովալք հալածեցան: Բայց ոմանք ընկալան. նոքս թարգմանեցին զնոցա սուս զիրս, զԳորստոսակ, զկիրակոսակ, զՊողոսի անսին, զԱրատայս պայշաբարութիւնն, զԳիրիսի Էկն՝ զՄատուէի Թեառն, զՍերիսու (կիր.) զԵրիսու» եւ զԷրեւն օրհնութեան. եւ զանթարչելի մասեանն եւ Աւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. եւ որ հաւատայ նոցա՝ նոցով յուղղափառացն.:

Ասոնց զայն բոս այսմ պատահած է ի Հայս Զ. դարու երկրորդ կիսուն, թէեւ տրուած թուականն չէ ճիշդ բոս ամենայնի: Հաւանականաբար այս դարուն անցան Հայաստանէն նոսն Արատան եւ նոյն «Նեստորի», այս է Մանիքեցւոց աղանդն հոն ալ սերմանեցին եւ զնոստիկեան վարդապետութեամբ գրուած յիշուլ մասուններն թարգմանեցին վրայ, երէն: Այսպէս թէ այնպէս խուժիկ Նեստորականք բոյն զրին Արատան, եւ երկրին անհաստատ կառավարութեան օրերուն անցեանն եւ արարածեցին իրենց մտքարտու ուսումը: Այնպէս որ կիրիսն զանոնք ի զօրութեան գաւառ ի Ախր եւ զանոնք արտաքեցու, անոնց աղբեցութիւնը ընելու անհրաժեշտ հարկին առել: Եւ երբ հրատարակեց ահագին կուխեք, որ թէեւ տեւեց տարիներ, բայց արդիւնքն եղաւ շահաւետ եւ էլքն յաղթական:

Ներսէս Բ. իրմէ կէս դար յառաջ այս կուսի մէջ հեռուած էր խիստ, անդիննել ընթացքի մը: կիրիսն շուրջ այս ընթացքն բանկ, որ թէեւ իւր կողմանէ հանդուրժողութեան ահաստատելու մ'էր, բայց ոչ շատ խոհեմ բան մը իւր դարուն եւ առ եզեանէն իրեն:

Խուժիկ Նեստորականք թէեւ աղանդաւոր էին, այլ քրիստոսեայ միանգամայն, կը խորհէր կիրիսն, հեռուաբար անոնք, որոնք օրտէս «գեղեցեանց զհաւասան եւ զիրոնս կը նոզողն եւ ուղիղ կրօնք կը խոստովանին», կարելի էր ասանց զեւզեւելու ընդունել ի ծոց կաթողիկէ եկեղեցւոյ: Բայց հոս մասատանութիւն պատճառեց իրեն

1 Ի Kirchenlexikon, VI, 562.
 2 ԱՐԲ. 1802, էջ 567.

զարձոցներու մկրտութեան խնդիրը, խուժիկ Նեոտորականք, ինչպէս Ներսէս Բ. ի թուղթը կը ջուզքնէ, «կեզտարուք խեմք եւեթ ունէին գանուն ջրիստանէութեան», առանց հաստատուի ի սրտէ Ս. Երրորդութեան եւ քրիստ. հաստատեաց որով իրենց առած մկրտութիւն կը կորսնցնէր վաւերականութեան կիկըր. եւ արդեանքս ոչ անվաւեր համարած էր Ներսէս: Ի՞նչպէս ընթանալ այս ցարակուսի մէջ. կրկին մկրտել, թէ պարզապէս գաւանդութիւն խնդրելով, խնդիրն լուծուած համարիլ՝:

Այս անորոշութեան մէջ է գումարէ կիրիոն եպիսկոպոսաց ժողով մը, եւ անուշարիէ խնդիրն: Կերեւայ թէ լուծուած անհայտի կը ըլլայ. եւ կ'որոշուի հարցընել ի Հոռոմ քահանայապետին եւ անոր խորհուրդն եւ հրահանգն խնդրել այս մասին:

Այս ժամանակներս Հոռոմ յաթոնն Պետրոսի կը բազմեր Մեծի Գրիգոր Ա. (590) — (604) քահանայապետն՝, որ իւր բազմամակ նախակութեան օրերուն ի Բիւզանդիոն, ջալլ ծանօթացած էր արեւելքին, եւ յետոյ, երբ քահանայապետ կարգուեցաւ, իւր թղթակցութիւններով Անտիոքայ, Մեթիսիոյ, Երուսաղէմի եւ այլ աթոռներու հետ հռչակ հանած էր Արեւելք. որ նաեւ աշխատեցաւ մանաւորապէս Հոռոմայ եկեղեցւոյն ազգայութիւնն տիգրեական ընել այս կողմերը. առ այս աստածելով իւր խնամքն յատկապէս արեւելեան

1 Է. գործը ընդհանոր յուշումն խնդիր եւ ընթացիկաց մկրտութեան հարցը. նշանակալից է Տիմոթէոս երէց դաստիարակապետից ցրտիմուն այս նկատմամբ (Յուլիոս հերետիկոսաց. Migne, P. gr. 86, 72-73), ուր երեք տեսակ հերետիկոսութիւն կը գանազանուի (հմտու. եւ ժաբը Գր. քահանայապետի թուղթը). առաջինը կը վերաբերին անոնք, որոնք պէտք են վերստին մկրտուիլ. Բ. Բ. անոնք զորոնք եկեղեցին կ'ընդունի ի հազորութիւն Ս. Խորհրդոց պարզ օժմամբ սուր միւստին Գ. խումբն կը կազմեն անոնք, որոնք արդէ եկեղեցւոյ մէջ կը նկատուին եւ ուղղափառութեան համար միայն իրենց մուտք վարդապետութեան հերքում կը պահանջուի առանց մկրտութեան եւ օժման: Հակաբազմակողմական Հայք վերջին երկու կետերու մէջ համակարծիք չեն. ոմանք այսպիսեաց մկրտութիւնն գուր եւ վերստին, եւ այլը անկախ: Եւ Տիմոթէոսի ըսածն կը ստուգուի հայ մանապետութեան. տեսանք վերագոյն թէ մերթմունքները թու իրանոյ 807ի ժողովն բազմեղանակներն, որոնք գաւանդութեան միայն կը գանազանուեն, վերստին մկրտուիլ պիտի: Եւ նոյնը դեռ Ժ. գործուն կը շարունակուէր Թեմ: Ի տեսակներն ուրիշ կը Հայոց վարդապետութիւնն այս մասին. այսպէս Միսիկէտ Գոռ իւր 4րդամ Արեւոսկանացն եւ այլոց հերձուածողացն, զի սորմած զգլանանք Աղեթիցն մէջ կ'ենթարթե նման «ոմում սուրբ իւզով» եւ արթըններ, առանց մկրտութեան, մինչեւ անդամ ծնունդանելով թէ Նեոտորի եւ Եւսեբէոսի ազանդէն զարտոններն վերստին օժել պէտք չկայ. թող թէ մարտի 21. Տ. Ս. Ս. 8-րդ 4-րդ. 2-րդ. Տեմբեթի. (Թ. 27.) էլ 29 շերտիկոսաց մկրտութեան մասին ընդհանրապէս հմտու. P. A. P. La rebaptisation des latins chez les grecs ի Թերթի Ռեւյու դ'Օր. Chr. VII. 1902, p. 618-646 եւ ի 2 Գրիգոր Մեծի մասին հմտու. F. Homes Dudden, Gregory the Great. His place in history and thought, 2. հար. London, 1905, 84, XVI+476 եւ VI+473 էջք:

միանձնաց եւ ուխտաւորներու վրայ: Այս միայն Սեռայի միանձնաց հետ թղթակցութեան մէջ էր եւ կը խաւերք անոնց նպատակ, այլ եւ յաթի 600 խաւերց Պրորոս անուն արքայ մը Երուսաղէմ, պատուելով, որ հաստատէ հոն ուխտաւորաց համար հիւրանոց՝:

Կերեւայ մինչեւ Արատան հասած էր քահանայապետիս հռչակը Երուսաղէմի ուխտաւորներու միջոցաւ. եւ կիրիոն հմտուած անոր անունէն, խորհած է դիմել ուղղակի՝ նամակով:

Թէ եւ կիրիոնի առ Գրիգոր թղթերն չեն հասած մեզ, ուսկից թեքեալ լսելիք ուրիշ մտրուած մտնութիւններ այլ, սակայն բովանդակութիւնն ծանօթ է Գրիգորի պատասխանէն, որուն համաձայն թղթերն կը խաւարուին Երուսաղէմի վրայէն, բայց անոյցս պատճառով մը ուրիշ խնդրաց հետ Երուսաղէմ կը կորսուի. եւ կիրիոնի խնդիրն կը ներկայանայ քահանայապետին թղթատարներու բերանացի աւանդութեամբ. այսինքն է, թէ պէտք է մկրտել «Նեոտորականութիւնն» զարձոցները: Բայց դժբախտաբար Գրիգորի սեռալ բացատրուած է կիրիոնի մտքն եւ «Նեոտորականութիւնն» նշանակութիւնը, որով պատասխանն ալ — ասպանուած — անգործացուցիչ եղած է:

Գրիգոր Մեծի պատասխանն պահուած է իւր նամակներու հուարածոյին մէջ՝, զոր լուսին բնագործ է մէջ կը բերենք հոս ամբողջութեամբ.

Gregorius Quirico Episcopo, et ceteris in Hiberia catholica ecclesia episcopis.

Quia caritati nil longe est, quos dividunt loca jungat epistola. Lator itaque praesentium ad beati Petri apostolorum principis ecclesiam veniens fraternitatis vestrae se asseruit ad nos epistolas accepisse easque in Hierosolymorum urbe cum rebus quoque aliis perdidisse. In quibus, sicut ipse ait, studuistis inquirere, sacerdotes ac plebes quae Nestorianae haereseos errore confusae sunt, cum ad matrem electorum omnium catholicam ecclesiam revertuntur, utrum bapuzari debeant, an certe solius verae fidei confessione eiusdem matris ecclesiae visceribus adjungi.

Et quidem ab antiqua patrum institutione didicimus, ut quilibet apud haeresim in Trinitatis nomine bapuzantur, cum ad sanctam ecclesiam redeunt, aut unctioe christiatis aut impositione manus aut sola professione fidei ad sinum matris ecclesiae revocentur. Unde Arrianos per impositionem

1 L. Bréhier, L'Eglise et l'Orient au moyen age. Paris, 1907, p. 15-16.

2 Gregorii I. Papae Registrum Epistolarum (Ed. L. M. Hartmann & Monumenta Germaniae) T. II. Pars II: Berolini 1890 (1899), p. 324-327

manus occidens, per unctionem vero sancti chrismatis ad ingressum ecclesiae catholicae oriens reformat. Monophysitae vero et alii, ex sola vera confessione recipit, quia sanctum bap̄tisma, quod sunt apud hereticos consecuti, tunc in eis vires emundationis accipit, cum vel illi per inpositionem manus Spiritum sanctum acceperint vel isti per professionem verae fidei sanctae et universali ecclesiae visceribus fuerint uniti. Hi vero haeretici qui in Trinitatis nomine minime bap̄tizantur, sicut sunt Bonosiaci et Cataphrigae, quia et illi Christum dominum non credunt, et isti sanctum Spiritum perverso sensu esse quendam pravum hominem Montanum credunt, quorum similes multi sunt alii, cum ad sanctam ecclesiam veniunt, bap̄tizantur, quia bap̄tismus non fuit, quod in errore positi in sanctae Trinitatis nomine minime perceperunt.

Nec potest hoc ipsum bap̄tisma dici iteratum, quod, sicut dictum est, in Trinitatis nomine non erat datum. Nestoriani vero quia in sanctae Trinitatis nomine bap̄tizantur, sed eos iudaicae perfidiae similes incarnatione unigeniti suae hereseos error obscurat, ad sanctam ecclesiam catholicam venientes de verae fidei firmitate et confessione docendi sunt, ut unum eundemque Dei et hominis filium, Deum dominum Jesum Christum credant, ipsum existentem in divinitate ante saecula, et ipsum factum hominem in fine saeculorum, quia „Verbum caro factum est et habitavit in nobis“. Verbum vero carnem dicimus factum non immutando quod erat, sed suscipiendo quod non erat. Incarnationis enim suae mysterio unigenitus patris nostra auxit, sua non minuit. Una itaque persona est verbum et caro, sicut ipse ait: „Nemo ascendit in caelum, nisi qui descendit de caelo, filius hominis“. Qui filius Dei in caelo, erat filius hominis, qui loquebatur in terra. Hinc Johannes ait: „Scimus, quia filius Dei venit, et dedit nobis sensum“. Qui nobis quem sensum dederit, illico subjungit: „Ut cognoscamus verum Deum“. Quem hoc loco verum Deum insinuat, nisi patrem omnipotentem? Sed quid etiam de omnipotente filio sentiat, adjungat: „Et simus in vero

filio eius Jesu Christo. Ecce ait verum Deum patrem, verum filium ejus Jesum Christum. Quem verum filium quid esse sentiat, apertius ostendat: „Hic verus Deus et vita aeterna“. Si igitur juxta errorem Nestorii alius verbum atque alius esset homo Jesus Christus, qui verus est homo, utique verus Deus non esset et vita aeterna. Sed unigenitus filius verbum ante saecula factus est homo. Hic est ergo verus Deus et vita aeterna. Certe cum hunc sancta virgo conceptura esset et loquentem ad se angelum audiret, ait: „Ecce ancilla Domini, fiat sicut dicis“. Quae cum eum concepisset, et ad Elisabeth cognatam suam pergeret, ab eadem Elisabeth protinus audivit: „Unde ego digna, ut mater domini mei veniat ad me? Ecce eadem virgo et ancilla Domini dicitur et mater. Ancilla enim Domini, quia verbum ante saecula unigenitus aequalis patri, mater vero, quia in eius visceribus ex sancto Spiritu qua eius carne factus est homo. Nec alterius ancilla, alterius mater, quia dum unigenitus Dei existens ante saecula ex eius utero natus est homo, investigabili miraculo facta est stancilla hominis per divinitatem et mater verbi per carnem. Non autem prius in utero virginis caro concepta est et postmodum divinitas venit in carne, sed mox verbum venit in utero, mox verbum servata propriae virtute naturae factum est caro. Et perfectus homo, id est in veritate carnis et animae rationalis, natus est per uterum virginis filius Dei. Unde et unctus prae participibus dicitur, sicut psalmista ait: „Unxit te Deus Deus tuus oleo laetitiae prae consortibus tuis“. Unctus quippe est oleo, dono videlicet Spiritus sancti. Sed prae consortibus unctus est, quia omnes nos prius peccatores homines existimus et postmodum per unctionem sancti Spiritus sanctificamur“. Ipse autem qui existens Deus ante saecula per sanctum Spiritum in utero virginis homo conceptus est in fine saeculorum, ibi ab eodem Spiritu unctus est, ubi conceptus. Nec ante conceptus est et postmodum unctus est, sed hoc ipsum de Spiritu sancto ex carne virginis concipi a sancto Spiritu ungueri fuit. Hanc igitur veritatem nativitatis eius, quicumque a per-

verso errore Nestorii revertuntur, coram sancta fraternitatis vestrae congregatione fatentur eundem Nestorium cum omnibus suis sequacibus ac reliquis hereses anathematizantes. Venerandas quoque synodos quas universalis ecclesia recipit se recipere et venerari promittant, et absque ulla subitane sanctitas eos vestra servatis eis propriis ordinibus in suo coetu recipiat, ut dum et per sollicitudinem occulta mentis eorum discutitis atque eos per veram scientiam recta, quae tenere debeant, docetis et per mansuetudinem nullam eis contrarietatem vel difficultatem de propriis snis ordinibus facitis, eos ab antiqui hostis ore rapiatis et tanto vobis apud omnipotentem Deum aeternae gloriae crescat retributio quanto multos colligitis, qui vobiscum in Domino sine fine gloriantur. Sancta itaque Trinitas orantes pro nobis sua vos protectione custodiat vobisque in amore suo dona adhuc multipliciora concedat.

Data die X^a kalendarum Juliarum indictione IV.

Թղթոյս կարեւոր բովանդակութիւնն թարգմանաբար է հետեւեալը .

“Գրեգոր Աբրահամի՛ եպիսկոպոսի եւ սլաց Լպիկիպոսոսց Կաթողիկէ եկեղեցւոյն որ ի Ախրս՝ :

Որովհետեւ սիրոյ տալն հետասօր բան չկայ, գտնուց, որ տեղեաց բացարձակութիւնը կը բաժնէ, թուղթը կը յօդէ՝ Առաջիկայիցս բերողը (Թղթաբերը) զայով առաքելոց զխաւարին Պետրոսի եկեղեցին, պատմեց թէ Չեր Եղբայրութիւնն առ մեզ թղթը Եր յանձնած էր իրեն, եւ թէ անմաք Երուսաղէմ ուրիշ իրաց հետ կորուսած են: Որոնցմով, ինչպէս ըստ նա, կը խնդրէք Եղբ տեղեկանալ, թէ աղքեղ այն քահանայք եւ ժողովուրդք, որոնք Նեստորի աղանդոյն մէջ ինկած են, երբ դառնան առ մայրն ամենայն բնաբերց, յեկեղեցին կաթողիկէ, պէտք են մկրտել թէ պարպակս միայն ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութեամբ նորին ճորն եկեղեցւոյ որդւոց թուոյն մէջ խառնուին: Ասայս կը պատասխանէ Ս. Գրեգոր. “Հին Լայրերն սորված ենք որ անմաք որ հերետիկոսութեան մէջ յանուս Ս. Երրորդութեան մկրտած են, երբ ուզեն ի ծոց եկեղեցւոյ դառնալ, կ’ընդունին կամ օժմամբ մկրտելի (unctione chrismatis), կամ գրութեամբ ձեռաց եւ կամ պարզ դաւանութեամբ հա-

ւատոյ: Այսպէս Արեւմուտք Արիմաններն կ’ընդունուին գրութեամբ ձեռաց, իսկ Արեւելք օժմամբ մկրտելի եւ Բիթրիքոսոսց եւ այլք պարպակս ճշմարիտ դաւանութեամբ: Վասն զի սուրբ մկրտութիւնն, զոր այնպիսիք ի հերետիկոսութեան ընդունած են, ի նոստոսց ստանալոց գործութիւն սրբաշուքանելոյ, երբ անմաք ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութեամբ սուրբ եւ ընդհանրական եկեղեցւոյ որդւոց հետ կը միանան: Բայց այն հերետիկոսները, որոնք յանուն Ս. Երրորդութեան չեն մկրտուիք, ինչպէս Բոնոսեանք (Bonosiaci) եւ Կասափրիգք (Cataphrigae), (որոնք Քրիստոսի չեն հաւատար, եւ զՍ. Լոգին զՊատմաւորս կը համարին,) որոնց նմանք շատ են, երբ դան ի ծոց եկեղեցւոյ, պէտք են մկրտուիլ, վասն զի այսպիսեաց մկրտութիւնն մկրտութիւն չէ քանի որ յանուն Ս. Երրորդութեան չի տրուի: Գայով Նեստորականաց, անմաք վասն զի յանուն Ս. Երրորդութեան կը մկրտեն, բայց Լէկից անհաւատութեան նմանելով Միածնին մարմնաւորութեան չեն հաւատար, երբ դառնան ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի, պէտք են լաւ մը սորվիլ ճշմարիտ հաւատոյն ստուգութիւնն եւ դաւանութիւնն: ... Հոս Սրբապան Քահանայապետը կը զնէ համառօտիւ Նեստորի մկրտութեան ջրովն եւ կաթողիկէ վարդապետութիւնն Մարգեղութեան նկատմամբ, իբրեւ ուղեցոյց Արաց կաթողիկոսի ձեռքը, զոր աւելորդ կը համարինք ի մէջ բերել: Կը թարգմանենք նաեւ թղթոյն վերին մասն որ նշնպէս արժանի մտադրութեան է. « աստուարիկ »

“Արգ անոր (Քրիստոսի) ծննդեան այս ճշմարտութիւնը, անմաք որ Նեստորի թիւր մկրտութեանն կը դառնան Չեր Եղբայրութեան սուրբ ժողովոյն տալն: դաւանելի, եւ յնոյն ինքն Ղլեանք արմն անոր հետեւայնեբունն եւ միւս հերետիկոսութիւններն նովմեն: Խառանան ընդունել եւ յարգել այն ամեն սուրբ ժողովներն, զորս ընդհանրական եկեղեցին կ’ընդունէ: Եւ ասանայ որ եւ իցէ տարակուսի Չեր Սրբութիւնը կրնայ ընդունիլ իւր ժողովրդեան մէջ զանոնք՝ պահելով անոնց յատուկ կարգերն (աստիճաններն), որպէս զի թէ հոգաբարձութեամբ անոնց մտաց ծածուկները պարզեն, եւ թէ անոնք ի ձեռն ճշմարիտ գիտութեան այն ամեն ուղղութիւններն, զորոնք պէտք են պահել, սորվեցեն են թէ ըստգրութեամբ անոնց որ եւ իցէ հակառակութիւն եւ գժուարութիւն շարժանքանս իրենց յատուկ կարգերու (աստիճ.) նկատմամբ, զանոնք հին թշնամոյն բերնն յափշտակեան եւ այնչափ Չեր ամենակարող Աստուծոյ բով յախոնակապ փառաց վարձքը կ’աճի, որքով որ շատերը ժողովն, որոնք Չեղի հետ ի ՅԵր անվանան պիտի փառաւորուին: Ասոր համար Ս. Երրորդութիւնը իւր պարպայնութեամբ պեճ պահպանել, եւ ձեզ ի սէր իւր այժմէն իսկ բացմապատկի տուր շնորհէ: — Տուեալ ի ծ. առաք Կաղանդաց Գուելոյ. ի Գ. Ինգիլիստինի, 1

1 2 հուպիրք ունի Quirio, Qu’rieho, Quirioca, Quirigo, Quirico.
2 հուպիրք ունի Hiberia, Iheria, Hibernia, Ihernia.

Թղթոյս գրութեան տարին է՝ 601, ամին եւ օրն տարակուսական է՝ ձեռագրաց անմիաբանութեան պատճառաւ. գրուած է Գուեթին կամ հաւանականագոյն եւս Գուեթին:

Բն թուղթս գրուած է Արայս կիւրիոսին, եւ ոչ Ապոստոս Տամանուս անձի մը մէկէ Տամար Տոս զիգեւելու Տիմ չկայ ընաւ:

Արայ կաթողիկոս ստիպուեցաւ այս հրահանգի համաձայն ընթանալ: Արտեզ զգալոցներն որոշեց ընդունել առանց կիկին մկրտութեան: Իհնչեւ ստուած անոնցմ զամեն ըստ հրամանին բարձրացաւ սուրբ տաթիւններու:

Այսպէս կաթողիկոսութեան երրորդ տարին (601) կիս անուն անձ մը, որ ըստ Ռեխո: 6- կը թարգմանուի «խտուութիւն», կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս կամ «օտարաստուէչ» այս ինքն արաբաւոր եպիսկոպոս (Ռեխո: 5), խարուելով անոր կեդուարութենէն, որուն հետ թերեւս յառաջունէ ծանօթութիւն ալ սենք: Կիս, ինչպէս Ռեստուսինէն (5) կ'իմանանք, «եկեալ էր առ նա յաշխարհէն Կոռոմոց» ի գաւառէն Աղոսնիայ, բնակութեամբ ի գեղքէն որ կոչի Չուտարոմիայ: Մերձ ի Նիկիոպոլիս, եւ նն երկրորեան յեղ զայլ գետայ: Այնէ կը հետեւի թէ կիս ծանօթ էր յայն, անշուշտ նաեւ Տայ եւ Վրացի լեզուաց, եւ այսպիսի օգնական մը շատ կաւելոր էր կիւրիոսի: Բայց հարձականքն պէս չեղաւ: Ասիկա խուժիկ Նեստորական էր. եւ երբ կիւրիոս կը հաշածեր զանոնք Արատանէն ինք զինք թրխտանայ ուղղորդական կեցեց. եւ ձեռնադրութիւն ինչորք, որ ընդունելով՝ կիկին փխտածին դարձաւ: Փոխակով կաթողիկոսի հետ միասին ձեռն ի ձեռն ուղղութիւնք քարոզելով՝ կը մարտնի իրեն Տամանոս արանդասար խուժիկաց հետ եւ «Նեստորական» Տամանոսը, Տամանոսը կը հանդիսանայ: Շուտով բարձրաստարար յերեւան կ'իջի կեղծիքը: Կիւրիոսն անպայուս եպիսկոպոսաց ժողով կը գումարէ³, մանր կը քննէ իրողութիւնն եւ միասնայն եպիսկոպոսաց այս մասին Մովսէս կաթողիկոսին: «Բայց ես հանգեմք եպիսկոպոսք իմովք եւ լուսօք Վախարհեա խորհուրդ արարի օրէնս համարելով ոչ արգելանք ի զայլ գամեանսն պայտսիկ որք ի զընտան գան եւ յապաշխարութիւն: Իրբն իմացաք զնորա շարութիւն, դարձեալ մերժեցաք ի մենջ եւ արգելաց զնորոգիկ ոչ առ ուղչն նմա, եւ քե՛ւ վերջեւ: «որպէս գրեցաք վերագոյն, վաղ մերժեցաք զնա ի մենջ եւ հրամայեցաք մերոց ոչ ընդօրէն զնա»: Եւ այնք ապա Աբրահամ կաթողիկոսին ալ պատմելով կըրէր: «Եւ իմ զնոս ընդունին վասն այսր իրաց եղեւ, զի զեւրեանց զՏամանոս եւ կիրճանն նպովեցին եւ զմեր խոտոտ-

վանեցին: Եւ զի վասն իւրեանց շուտաւթեան դարձեալ անդրէն յիւրեանց շարութեան դարձան, նորովեցաք, որպէս արժան էր անհաւատա, եւ ի մեր եկեղեցւոյ ի բաց հոնուսը»:

Մինչ զեւս կիւրիոս Նեստորականաց իրնգրով կը դառար, ամբաստանութիւններ կը հասնին Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին ականջը, թէ կիւրիոսն իս Նեստորականաց հետ հարաբերութեան մէջ մտած է եւ անոց եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ: Ռեստուսն Յուրտայոս Մովսէս եպիսկոպոսի կու տայ այս գուշակութիւնք, սակայն այս մասին որ եւ իցէ յիշատակութիւն շքլալով ոչ Մովսէս եպիսկոպոսի, ոչ կաթողիկոսի եւ ոչ կիւրիոսի թղթերու մէջ՝ անհաւանական կը կարծենք:

Եւրոսոսի կաթողիկոսն այս յոյգերը լսելուն պէս կը հուտաւս միամտութեամբ, եւ իրն «անգիտութեամբ» գործածեալ Տամարելով, թուղթ մը կը վուծայ գրել առ կիւրիոս, զոր կ'առաջէ «ի ձեռն Ստեփանոս եպիսկոպոսի, որ էր ի տան իւրեւմ» (Ռ-Ի-Կ: 7): Թուղթս գրուած կ'երեւայ 601, 602ին:

Մովսէս կը գգուշացընէ զկիւրիոսն — «Իւր սիրելի արգեակը» — Տերձուածողներէ, եւ մեղմով կը մտնեցոյ բուն ինչորքն: «Բայց արք, կ'ըսէ, լսե՛մ թէ հերձուածք գան ի քեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի»: Բայց հաւատացի, վասն ի հաւատարի՞մ վկայից եղեւ ծանուցեալ: Եւ լուսօք այսն պէս, եթէ այր մի խուժիկ Նեստորական եկն առ քեզ, եւ ի քնն առեալ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեանն, եւն: Կը յորդար ի վերջն մերժե՛ւ եւ նպովե՛ւ այն խուժիկ շեպիկոպոսը»:

Որպէ՛ս Տայրական գործով Տամանոսը երն Մովսէսի խօսքերն, այնչափ ալ որդիարկն մեծարանք էր կիւրիոսի պատասխանը: «Յէր եւ Արագայեան եւ Հայր Տոգեհոս, որպէս եւ երբ իսկ, կը գրէ (Ռ-Ի-Կ: 13) Մովսէսի Տամար, եւ անքն ի անքն ծանուցանելով իրողութեան զ ինչորէ որ սերի՛ւ անգամներ ալ չզլաւայ այսպիսի գգուշացուցիչ թղթեր: Մտադրութեան արժանի են այս նկատմամբ վեց աստի յետայ Աբրահամ կաթողիկոսին ուղղած խօսքերը: «Մինչ Մովսէս օրհնեալ կենդանի էր՝ գրեցաւ առ իս, թէ շէր պարտ հարգեցէ ընդ խուժիկոյ, եւ գիտեի թէ արգար է, ըստ նորա հրամանի հեռուացի զնոսա ի մենջ»:

Մովսէս իւր թուղթն յատկապէս «Նեստորականաց, նկատմամբ կը գրէր, եւ անոց զաղոր վարդապետութենէն կը գգուշացընէր, թէ եւ յերձ-Տամանոսը կը խտրէ Քաղկեդոնականաց եւ այլոց մասին ալ, բայց առանց թէթէ եւ իսկ կապած յայտանելու, թէ կիւրիոս անոնք որ եւ իցէ կերպով

1 Կիս անունն այս թարգմանութիւնք բառիկ երբայական իմանաւ ե. Հմմտ. Brosset, Deux hist. 279, n. 2:
2 Չուտարոմիս անձանօթ վայր մը կը համարեն Brosset (Deux hist. II. 279 n. 3.) եւ Cumont (Stud. Pont. II. p. 312) արգեամից ալ չի անուանիր արաբահայտներու վրայ: Եթէ ներքեւ է վրայ արաբութիւն մը Ռեստուսի կամ Պաղքասի քով, կարելի էր համեմատել անոս Պաղքասի Չուտարոմիս հետ, որ կեդարեւ եւ Միկեղիմէ Քէրը կը նշանակուի (Պաղքոմ. Ե. 6. 21): Երբև անուանելու մտաւորութիւնն ըստ շայն է աշխարհագրական զից անհարկն չի քոյցեր համեմատութիւնս: Հմմտ. V. Chapot անդ 355, րն. 2:

3 Հմմտ. Ա. Վարն. Ճ.Ս. 19. «Կեղծ կիկն հերձուածք գան ի քեզ, եւ սակաւ ինչ հաւատացի»:
4 Ռ-Ի-Կ. Բ. 8: Մովսէսի այս թուղթն ամբողջական, ինչպէս եւ կիւրիոսի պատասխանը պահուած է մեզ Ռեստուսի (Բ. 8-12, 12-13) քով: Կրայերէնէ նոր թարգմանութեան: Պետք է շեշտել Տոս որ Մովսէս կաթողիկոսն զի Ռոսից միայն գրած է առ կիւրիոս, եւ ոչ «թղթերէն», ինչպէս ստուծարէ զրբն Է-Մ-ԼԻ 84, Մ. Է-Ի-Ի՝ ՄԱՅԱ: 156, Հ. Մ. Պատմութեան ԲՁՄ. 1906. էջ 403:
5 Գիւր թղթ. 178 — Ռ-Ի-Կ. 81:

Թէկն կ'ոճէ եւն: Այս իմաստով կարգուցած է Արեւիկն թուղիքը, եւ բարդած, երբ Արքայաճամբն արեւ իմաստներու տարած է. Մովսէս իւր թղթին մէջ կը գրէ Արեւիկն, կը խօսէ: «Վասն զնետառնութեանն ընդաւելոյ, այլ ոչ եմք վասն հաւատոյ ինչ իրաց, թէ չէք ուղղահաւատ, որպէս զուրիս կ'ընդհանրէն»: Այս իմաստով կ'իմանայ եւ Արթուրն Բերդոյ, որ կը գրէ առ Պետրոս. «Երանելի հայրապետ մեր Մովսէս զրեաց յաշխարհք հետառաւ ի խօսժիկ շեպիկոպաւն խաբէութեանց. առ աւելագոյն եւս պարտիքը յանօրէն ժողովոյն Բարդիկոպի հայհայրութեանց» (հետառու, էջ 136):

Արեւիկն այս ընթացքին հետ լիով կը համաձայնի իւր այլ եւ այլ առիթներու մէջ խոստովանածները: Այսպէս առ Արքայաճամբ կը գրէ (Գ. Թղ. 167 = Ռ. խա. 76). Եւ որ գրեւել էր (22եր) թէ յառաջագոյն երանելի հայրապետ մեր Մովսէս զրեաց առ ձեզ մեղադրութիւն յազարտ հայորդեայն ձեր ընդ այնօրիկ, ընդ որս չէր արեւն, եմք վասն խաժկացն աւելք, մեք յայնժամ ընդ ախարհի խորհելով՝ հարգեմք եկրիկոպոստ արթուակցովքս իմովք եւ լաւաք ուշխարհիս, եւ որպէս արեւնք հրամայեն, ոչ ի բաց ընկենաւ: այլ ընդունել՝ որք գտանան ի շարութեանն ինչ եւ կամ ի հերձածոց յապաշխարսութիւն, այն իրաք ընդունելով ինչ արարաք: Այլ յորժամ գիտացաք թէ նորա զիտատվանութիւնն ստուսթեամբ արարին եւ անդէս յիւրեանց տիղմն շարութեան գործեալ կործանեցան, նորվկայք զիտաս, եւ ի բաց կործանեցաք ի կաթ ուղիկ եկեղեցւոյ, եւ ի մէջ բրիտանից: Այժմ նոցա ողջն ոչ գր իշխե՛տաւ: Թէ յիւրաի մերժեց նա նետարականները եւ գշեպիկոպոստը, կը վկայէ Արքայաճամբ (Գ. Թղ. 194):

Սակոյն հաս ջննութեան արժանի կէտ մը կայ. որպէսզ Արեւիկն առաջին անգամ Մովսիսի թղթին լոյսը թէ ի Արեւիկն ի նետարականներ կան եւ թէ իւր ձեռնադրածն ալ անոնց թուին է: Առ այս մեր պատասխանն ժխտական է ըստ որում պատմացիք արգէն վերը: Արեւիկն իմացած էր արդէն իւր սխալմունքը, երբ ընդունեցաւ Մովսիսի թուղթը: Առ այս ապացոյց է Արեւիկնի առ Մովսէս գրած թղթին սա խօսքը՝ «Վազ մերժեցաք զ'ա ի մէջ, ինչպէս եւ բովանդակ թղթին բացատրութեան ոմր: — Ռ. խառնեւս այլադք կը հասկնայ մինչեւ ցոյցմ խաժկաց անօրին ի մէջ բերուածները: Իբր թէ Արեւիկն շհամարձակելով Մովսիսի երախտեաց հանդէպ ապատուար գտնուի, Հանցալ պատ ի պատ բանիք համարել ձերունիկ, թողկուան թէ հնազանդելով բասձեներուն՝ մերժած է գշեպիկոպոստը, «Թէպէտ եւ ի ծածուկ գնա ունէր, «եւ բնաւ ոչ մեկնէր ի նման» (Ռ. խա. 15) մինչեւ Մովսիսի մահը, իսկ այնուհետեւ աներկիւզ ազատագրւած մէջտեղ հասնած: Աւելորդ է երկար խօսիլ հետեւութեանս ստուգութեան վրայ, որ լիկ անձնական կարծիք է ըստ անխորձանց շիւտաւ գուրկ որ եւ իցե բա-

նաւոր Տիմէ, որուն կը հակառակի նոյն իսկ Արքայաճամբ, երբ կը գրէ իւր շըլաբերկանին մէջ. «Նոյնից իսկ սուտանուն կայսրի գլուխ եկեղեցւոյն վրայ, ի նմին ժամանակս խորովաւ արքայից աւարայի որդւոյ Ռոհմանդիկ, ընկտարիս ի նետարիս ստուանն եկեղեցւորս գտնի, եւ ի նոյն նաշնալ կը բարբառնէր զիմն զիմն ասէւլ, յառաջ ունելով զբարկիս գտնի անոնն, ապա թէ չէր եւ շարն Բերդու: զի մտար մեղացն պահեցին, եւն (էջ 194-5):

Աւելորդ է նոյնպէս երկար զոյն ստուղ Արքայաճամբ տողերուն ջրով. Հայոց Աթոս գիւղին չէ կրեար դանազանել խաժիկ նետարականաց եւ Հոռոնոց գաւանթ թիւններն Արեւիկն «ի նոյն հայհայր վարդապետութեան» անձնատար եղաւ, զոր այնպէս շարաշար հայածեց. այս գործնական չէ նկատելով ժամանակի ոգին: Նոյն ոգւով կը գրէր նաեւ դարուն հաշակեալ Բերդոյն Արթուրն առ Պետրոս թէ «առաւելագոյն եւ» որքան ի իւր նետարականաց «յանօրէն ժողովոյն Բարդիկոպի հայհայրութեանց», պէտք է փոխել:

(Ը-բ-ն-ի-է-ի) Ը. Ն. Արմենի

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն

ՀՆՅԵՐԷՆ ԴՈՐ ԲՈՒՅԲ ՏԻՄՈՒԹԷՍ ԿՈՒՅԻ ՀՈՒՍՈՒՅՑԻՍԻՍԻՍ ԿՆԵՆ

(Ը-բ-ն-ի-է-ի)

48. ՅԵՐԷՆԵՐ-ԹԻՆ:

Քանիկ այլ գոյութիւն Արամիս յերկրն ստեղծեցելոյ, իսկ այլ Եւայի ի կողմ եղելոյ, եւ այլ Հարմարիկ զի շեղելով թանկէն Տիմոթ. էջ 192:

Ըստ իս բառին վրայէն ջըջելու է աւելորդ շ նախդիրք. յերբ-շար-թէն բացատրական է երբ-շար-թէն բառն: որ թէ էեւ կայսրութեամբ քիչ մը մտթ է, սակայն յայտնի կ'երեւայ որ ինչ «երկունք, ապարեքից յու», բառեւ կայսրած է եւ կը նշանակէ «երկանց ծնունդ»:

49. Ն-Ի-Գ:

Ավեր Պետրոս թողեալ գամեայն եւ հետեւեալ Ռրչոյ Մարգի մատանիքն, եւ հայրաւեր՝ զի՛նչ վասն այսորիկ ձերկ նոցա. իսկ Ռրչ Մարոյ խոստացուանոցս նշեակն եւ զքեզախառն ձերկ ի հանդրձակում յառեաներն: Տիմոթ. էջ 222:

Արժամարհեցան հայանցն պանքոյ, առաջիկային աւանդութիւնք անարգեցան, մանկագունոցն մարդոց զիւր քիկեկեցւել քաղաքաւորեն. արուեստարանն այսուհետեւ, ոչ ստատամարանն մարդիկ. ախարհի իմաստութիւն նշեակն բերել, մերժելով զպարմանս խաչն: Տիմոթ. էջ 255: